

TEMETÉS ZSÖGÖDÖN

Mostanában sokat gondolkodom a székellyföldi kis népi gótikus templomokra: várat emelni reménytelen volt a kis halmon, amelyre felépítették őket, így hát ellenségeiket az ájtatosságban próbálták gyengének látni, s magukat ugyanabban erősnek. Valószínűleg sem építőik, sem utódaik nem érezték át a hiábavalóság kételyeit: bizalmukban van valami gyermeteg naivitás és persze elpusztíthatatlan életösztön is: mindenképpen az egymással való szolidaritás szükségességének hite. Emberek, akik a kételyt bevallják, többnyire türelmetlenek mások kételyeivel szemben: a kis népi gótikus templomok tövében sohasem alakult ki a laikus szemlélet, az emberek nem kételkednek cselekedeteik igazságában sem.

A zsögödi templom gyakran zárva van ugyan, de a kulcsot mindenki megtalálhatja a templomajtó melletti kereszt e célra készült kis tartólapján: a hívő ember, ha szörnyű álmok gyötrik, akár éjjel is odatalál istene elé. Számára természetes az, hogy emberi problémáit átruházza rá és ezzel eleget tegyen a szolidaritás parancsának. Istensége, aki vel bármikor szót ért, nagyon emberi fenség: eredeti ábrázolásaiban csak emberfelettien erős, de sohasem transzcendens, a kételyektől mentes emberfelettség minden bizonnyal inkább jellemzi, mint az átszellemült, testtől elszakadt lebegés az emberek és dolgok felett.

Ezt az istent nyilván nem rohanta még meg Jackson Pollock örült vágya, az, hogy valami olyat öntsön ki magából, aminek homályos formáit csak rémült önkeresésének lázában pillanthat meg saját maga is. És mégis, ezekben a kis templomokban Pollockra kell gondolnom, nem tudok ellentmondásosabb érzést, de Pollockra gondolkodom: nem tudom ezt az isteni idillt másképp elfogadni, csak mint a megvalósíthatatlan békességre való vágyat, békességre, amelyről tudom, hogy illúzió. Vagy az is lehet, csak most gondolkodom Pollockra és a kis gótikus templomokra egyszerre, lehet, mert éppen most élem át a megnyugvásra való törekvés édes érzését, és valahogy a belső villanáshoz kívülről hozzátapasztok

akaratlanul egy másik érzést, amely az önmegnyugtató tisztá illúzióknak tekintő rációmn átéléséből fakad.

Nem tudom, vajon Pollock megszabadult-e kínjaitól, miután kiöntötte magából látomásait: a kis gótikus templomok építői minden bizonnyal elfelejtették a kísértést, amikor végignézték jobbik énjük kőbe faragott szigorú fenségén. Nyilván örök időkre építették: Istenre bízták, hogy a tiszteletere épített hajlékot megóvja a veszedelmektől: gyengeségükben rendkívül erősnek tetszenek, amikor vár helyett annak építenek templomot, aki már utolsó reményük. És ebben az építkezésben van talán egy kis furfang is: az Isten most már nem bújhat ki a felelősség alól, kénytelen nyáját védelmébe venni, ha az emberek őt tették utolsó bizalmuk letéteményesévé.

A kis népi gótikus templomok, úgy tűnik, arra is jók, hogy az emberek évszázadokig oda hordozzák boldogtalanságukat. E templomok funkciójához tartozik a vidék népének védelmén kívül a vidék csalódásainak összegyűjtése is; a szenvedések komor hombárja mindegyikük. A templomkertben általában régi sírok vannak: ezek is szenvedésekre emlékeztetnek: de valami olyanra is, ami megrázza a szemlélőt, ha csendes művészettörténeti nosztalgiáját egyáltalán képes még átítatni valóságselemekkel: a templomok a szenvedések hiábavalóságát legalább annyira sugallják, mint a reménykedését.

Reménytelenül szenvedni – a gyengék tudománya, avagy ismét egy illúzió: ha elfogadjuk ezt az álláspontot, máris becsaptuk önmagunkat; valamiből – a reménytelenségből – csináltunk az isteni megváltásra méltó dolgot. A reménytelenség és a remény egyaránt méltatlan a munkás életből fakadó tanuláshoz. A Csíki-medence kegyetlenül hideg színei is a reménytelenség hiábavalóságát hangsúlyozzák: aki lemond, az nem él; a lemondás intellektuális luxus, az az ember, aki a földet kínozza, amellyel szinte eggyé válik, nem tud lemondani: nincs miről lemondania.

Éppen ezért van ezeknek a templomoknak valami bájosan játékos jellegük is: becsapják Istent, elhitetik vele, hogy legalább a reménytelenségben hisznek: noha metafizikai igényt fejeznek ki, attól a néptől, amely ide hordozza bánatát, mi sem áll távolabb, mint a fájdalomban való tehetetlen elmerülés. Ez a nép minden bizonnyal többre becsüli az életet,

mintsem a metafizikai kínokat: az űr, a semmi érzése, úgy tetszik, elkerülte a múltban is, a jelenben is. Az élethez való ragaszkodás olyan erős, hogy ez az évszázados vidék, amely gyakorlatilag elkerülte a jobbagysors mélységeit is, szinte nem rendelkezik műemlékekkel templomain kívül. A jelen érzése mindig kiszorította a jövőbe vetett esztelen bizalmat.

Meglepő a permanencia ilyen erős átélése: a rettenetes történelmi tapasztalatok és a kegyetlenül követelőző természeti viszonyok alakították ezt a népet ilyenné. Se vissza, se előre nem foglalkozik önmagával: létezni akar, erőszakosan, mint maga a természet: csak a Hargita fenyői tudják tudattalanul ezt a titkot: kapaszkodni, a lehetetlenbe fogózni, megfoganni és élni még akkor is, ha nincs termőföld, csak szikla van. A fenyők tanulsága az, hogy aki erősen kapaszkodik, az a sziklából is talajt porlaszt, s ha kidől, akkor sorsa nem a lassú haldoklás, hanem a hirtelen és végleges halál.

Ezen a vidéken a halál is a permanencia jegyében zajlik le, akár az élet. Halottaikat megrázó mélységgel siratják, de gyászuk gyors és ellobban a munkában, az életben. A kívülállót talán meglepi a kifinomult vallásos ájtatosság és a bárbar nemtörődömség sajátos vegyülete: a pap központi személység a temetőig, de utána a nagy gonddal elkészített toros vacsora már átmenet a feledésbe, vagy ami ugyanaz, az életbe, amit élni kell a halottak nélkül és oly sokszor, miért ne mondanók meg, a halottak ellenére. Szokások, családi szerkezetek, az életalakítás megszokott struktúrája hajlott a sírba: de élni kell.

Templomaikon látszik: élni tanulnak hagyományaik szerint is. Ezer mesterek: egy kicsit mindenki az ősi önellátás ügyességeit hordozza ujjában. Kevés nép lehet a földön, amely a modern civilizáció körülményei között annyira a kezével gondolkodnék, mint éppen ez. Amit elképzelnék, azt azonnal kivitelezik: az absztrakciók kissé életidegennek tűnnek ebben a környezetben, az azonnali feladatok elnyomják a nagy általánosítások igényét. Ez a típus éppen ebben az azonnaliságban kerül olyan közel a pollocki eszményhez: a spontán önkinyilvánítás, a kéz gesztusain keresztül megkezdül a magasabb elvonatkoztatásokat, és elmondja a fogalmakon kívül cselekvésben mindazt, amit az életről csak tud.

De mi sem áll távolabb tőlük, mint a pollocki szubjektivitás: nem akarják egyéni érzelmeik formáját még csak sugallni sem; cselekvéseikben van valami az objektivitásra, a személytelenségre való fichte-i törekvésből. Énjük én akar maradni, de személytelen én, nem kavargó egyéni vágyak-érzelmek-akaratok énje, hanem a valamit mindig létrehozó, egyedít teremtő én, objektivitás a szubjektivitásban, önmegnyilvánítás önmegnyilvánulás nélkül. Még temetőikben is több a csín, a rend, mint nosztalgia. Papjaikat inkább közéleti embernek látják, mint isten szolgáinak: az élethez való ragaszkodás bűneit az élet nevében gyónják meg, nem átszemléltetve transzcendentális vágyak vezetnek őket a gyónatószerűk elé.

A népi gótikus templomok abban a rendíthetetlen, enyhén tömzsi állhatatosságukban, ahogy a falvakra tekintenek, a bűn bizonyosságára figyelmeztetnek. Aki nagyon akar élni, az sok bünt követ el: ezek az emberek, akik annyira ügyelnek vallási törvényeik betartására, viszonylag kevésre becsülik az egyszerű erkölcsi normákat: intenzív ittlétükben gyorsan nyúlnak bicskához, a kegyetlen verekedés is elég mindennapi még baráti körökben is. Nem tudják elviselni, ha bármi is korlátozza érzelmeik közvetlen áradását, amelyre amúgy is oly kevés idejük marad. Dühük pusztító és esztelen, van valami állati vadság bennük: miután megnősültek és ezzel az élet fenntartása vált alapfunkciójukká, hirtelen lecsendesednek, és most már megértő cinkossággal nézik és ítélik meg a fiatalság tomboló életkedvét.

Kétszer hálnak meg: először akkor, amikor lemondanak ifjúságukról. Minden átmenet nélkül, minden lázadás nélkül fognak új életükbe: házat építenek, mesterkednek, és talán eszükbe sem jut az önkikíváncolás szubjektív örülete, hideggé válnak, fehérré és az emberi szenvedélyektől mentessé, mint amilyen gótikájuk külseje a domboldalakon. Arcuk elmerevedik, és a temetéseken célszerű fekete-fehérbe öltöznek: soha nem láttam még olyan egységesen cifraság nélküli temetést, mint itt. Az emberek hallgatagon mennek, nincs bennük sem pátosz, sem jajveszékelés, csendes beszédjükben nem esik szó a halott túlvilági sorsáról, inkább tet-teiről, olyan egyszerű, gyakorlati dolgokról, hogy mennyire szerette a kertét, mennyire házias volt, mi mindenhez értett.

A halottakból csak az élet marad meg: ezek az emberek, akik már beletemetkeztek egyszer az életbe, nem tudják, mi a halálba való temetkezés: nem ismerik a halálfélelmet, mert nem élnek a halál árnyékában. A táj, amely jobbra a kegyetlenség folyamatosságát sugallja, minden bizonnyal háttással volt az itt élő emberek lelkivilágára is: a medence két oldalán a szinte kézzel fogható hegyek, meredek oldalakon élesen meredező sziklakkal, vízmosások és tiszta csobogók semmit sem mutatnak a termékenység kövéres örömeiből. A termékenység jelképe itt nem a formáiban a világból önálló teret kihatító gömbölyű asszony, hanem valami szikár közsétség, amelyben nincs sem öröm, sem fájdalom, csak keménység van, élet van. A szüret öröme, az eltespedt vágynélküliség éppen úgy hiányzik belőle, mint a szüret vágya, a be- és feltöltődés állati beteljesedésének, az elfittyedt szájú jóllakottságnak az igénye. Aki tudja, hogy egy egész napig kapaszkodnia kell a kaszálóig, és a begyűjtés után egy egész napig kell túrnie a leereszkedés izomgyötrő fáradalmait, annak nincsenek nagy félelmei: annak nincs ideje félni.

A népi gótikus templomokban nincs semmi a félelmetes nagyság önvizsgálatára ébresztő kontrasztjaiból. Egyszerűen és természetesen kicsiny templomok ezek, emberi méretükkel egy kis közösség igényeit elégítik ki: ha a közösség elszaporodik, akkor újabb templomot építenek; a monumentális nagyságot nem álmodják meg, nem versenyeznek a hegyekkel. Ebben van valami megalkuvás: csak a világon felülkerekedni akarók építenek a természetet túllicitaló épületeket: aki elfogadja a világot, abban nem támad fel a méretmonumentális vágya. Az itteni emberek megalkusznak az étellel: ebben van minden erényük és hibájuk, és mert eszményeiket nagyon szorosan hozzákapcsolták létfenntartási ösztöneikhez, létükben van valami szorongató: az azonnaliság sürgetésében a kitekintés perspektívái lerövidülnek, és nagy eszményeik egyéni célokká zsugorodnak.

Így válnak a kis népi gótikus templomok a hiányérzet kifejezőivé: egy nép valahol mélyen tudja vagy sejti magáról, hogy nagy perspektívájú eszmények híján lerövidül élete, és az ilyen eszmény hiányát templomával – hitével, ezzel a csonka hittel akarja pótolni. Ezt is, azt is sajátos történelme magyarázza, mint ahogy azt is, hogy kétségbe-

esetben ragaszkodnak ehhez a hithez: vadul hisznek abban, hogy hinniük kell. Ebben az egyoldalúságban mégiscsak benne van a metafizika utáni vágy: az után sóvárognak, amit kipusztítanak magukból: a permanenciát megtoldani perspektívával – ebben van hitük titka.

A halott körüli teendőket azonnal elvégzik a legközelebbi hozzátartozók: nincs megindítóbb látvány, nincs az életnek mélyebb titka, mint amikor a most megözvegyült asszony megborotválja azt, aki már nincs többé, a szeretetnek és szolidaritásnak a kihűlt reményét, önmaga emberi kiegészítőjének ezt az utolsó és immár elvesztett lehetőségét. Az özvegynek nincs ideje még felfogni veszteségét: mindent ő tart kézben: a temetés, a tor, a ravatalozás és a hivatalos formalitások elrendezése, a halotti jelentés megfogalmazása, ki-nyomtatása és széthordása, a ház elrendezése az ő ellenőrzése alatt folyik. Közben odaszállingóznak a sirató asszonyok: torkukban az a vinnyogó jajveszékélés, ami az özvegyből csak akkor tör majd ki, amikor a temetés és a tor után egyedül marad.

A gyász egyéni ügy: a szertartás idejére csak néhány könnyecsepp jár, a temetésen részt vevő tömeg pedig megnyugvással veszi tudomásul, amit az özvegy szokásból is híven teljesít: jól tartja magát. Közben mindenki tudja, hogy az özvegy néhány óra múlva összeroppan: ő is meghalt, amikor egyedül maradt, és ő is, a tömeg is tudja, hogy ez az élet most végleg puszta vegetációvá süllyed, a hátralevő évek már csak a halálra való tökéletes berendezkedés elégtételét nyújtják számára. De a rendteremtő pepecselés mögött van valami egészen sajátos fatalizmus: az egyedül maradt ember csak félemler, aki elvesztette életrevalóságát; az ilyen ember erkölcsé már a halál: ezen a földön az özvegyek még utánahalnak hitvesüknek: ősi, természeti kérélettelenséggel, minden külön megfontolás nélkül ők is elkorhadnak, zokszó nélkül hanyatlanak le, sorsuk nem tölti fel őket a lázadás dühével, nincs bennük semmi Pollock elkeseredéséből.

Pollock dühe az önmagába mélyen belegabalyodott ember rend utáni nosztalgiáját és a számára elérhetetlen rend esztelen pusztítását fejezi ki; a népi gótikus templomok is a rend békességét idézik, csak a lázadás teremtő-pusztító szándéka nélkül, a megnyugvás és belenyugvás rendjét. Pol-

lock rendje erőszakos és céltudatos, az önmagát kereső ember tehetetlensége; az itteni embereké inkább beleolvadás a természetbe: templomaik is inkább a tájhoz tartoznak, mint hozzájuk, akik szintén a tájhoz tartoznak, mert belőle nőttek ki, és nem tesznek semmit, hogy elszakítsák ezt a köldökszinórt; amikor csendes méltósággal elvonulnak a ravatal előtt, van bennük valami a természet ősi rendjéből: nem panaszkodnak, hiszen a hegyek sem panaszkodnak.

Ez a természetes rend vagy legalábbis megvalósításának szakadatlan igénye benne van minden cselekedetükben: ritkán borítják fel családi életüket, rendkívül kényesek házuk tisztaságára, a csín náluk belső követelmény. Egész nap tevékenykednek, rendeznek, gyomláznak, mesterkednek, s ha látzólag már minden rendben van, akkor szépítenek, fűnak-faragnak, rendigényüket a szépségigényig fokozzák. A szép és a praktikus itt olyan szintézisre talál, amelyet, úgy gondolom, csak igen kevés helyen érhetett el: a szépet nem vásárolják, a szépet előállítják, mint mesterséget, ki-ki a maga ízlése szerint szépet teremt. Ízlésüket a természet közelsége határozza meg, a célszerű harmónia és a tiszta színek. Nagy művészek is a harmónia legendáját teremtették meg, mítosszá változtatták népük alapvető lelki vonásait.

Mert mítosz csak ott születik, ahol a teremtő tevékenység önmagát kozmikus eszményekért akarja viszontlátni: a munka, amely itt még a természet és az ember ősi egymásrataltságát fejezi ki, a szolidaritás mítoszáat sugallja saját nagyszerűségének érzékeltetésére. Ebben a szolidaritásban semmi sincs a természetbe kirándulók csodálkozásából, azokéból, akik a természet nagyságán és az ember kicsinységén ámuldoznak, nincs semmi az idegenség érzéséből, sokkal inkább az azonosulás vágya jellemzi, a megértésig fokozódó találkozás az ember és a természet között. A mítosz a természetet is értelemmel ruházza fel, az emberhez méltó rációval: találkozásuk egyenrangú felek párbeszéde, amelyben az ember a természeti és a természet az emberi. A mítosz forrása a heroizált munka, amely nem hozza az ember győzelmét a természet felett, hanem az élet diadalát, a folytatódás egyszerű örömét, az önmagunkra találás veritékes, kínok árán kivívott nyugalalmát.

A részvétnyilvánítók mormogásában nincs kiszámított világiasság, inkább némi zavar teszi befejezetlenné az elsut-

tozott mondatokat: valahogy nincs mit mondaniuk: mit is lehetne mondani ott a ravatal előtt vagy a sírgödörnél, mit is lehetne mondani, ami ne lenne banális. A leggyakrabban talán azt hallani: „Ha szüksége van valamire, tudja...” Ezek az emberek a szolidaritás kifejezéseit keresgélik ott, a halott mellett, olyasmit, amiért Pollock kiált festményeiben: „Emberek, itt vagyok, ilyen vagyok, szükségem van reátok!” A népi gótikus templom bölcsessége az, hogy oda épült, ahol mindenki elérheti, hogy nem magasodik fel elérhetetlenül, ott van, ahol mindenki egyformán láthatja, ahol mindenkit egyaránt figyelmeztet emberi kötelességeire, a szolidaritásra.

Mítosz születik itt, egy olyan nép körében, amelyből nagymértékben hiányzik valódi történelme reális összefüggéseinek tudata, amely nem emlékszik úgy saját múltjára, mert kiámították belőle. A madéfalvi veszedelem, Gábor Áron és még egy-két esemény, egy-két név: Tamási Áron és a festő Nagyok, és még egy-két név, és kész; valahol ez a nép nem vehetett tudomást saját magáról, nem tudja tudatosan eredetét, száz évekig üres lap a múltja. És ezért megteremtí a mítoszt, múltját a szolidaritásban kozmikussá növeszti, valahol a reális és az irreális határán itt, ma, mesebeli erővel éli át azt, amiről oly keveset tud. Nincs illúzió, amely olyan reális erővel hatna, mint ez a történelmi önteremtés, az az óriási feszültség, amellyel ez a nép még saját múltját is létrehozta. Ebben van szükségük egymásra, és mindenkire: szolidaritásuk szinte emberfeletti igényné növekszik: vendégszeretetükbe, segíteni akarásukba el lehet sorvadni, szívességeikben a jóindulat már szinte öncélúvá válik.

Az özvegyet körülveszik az ismerősök, barátok, rokonok: mindenki segíteni akar. Egy csoport asszony egész éjszaka kalácsot süt, pálinkát kever, mások tyúkokat hoznak, és egész nap főzik a húslevest, saját kezükkel készített bordáslaskát tesznek bele, az egyik rokon lovakat kér a közös gazdaságtól a halottaskocsi elé, az autós egész nap szolgálatban van, felveszi és továbbítja a koszorúrendeléseket, a szalagfeliratokat, az özvegy barátnője összeírja a halotti jelentések címzettjeinek listáját, a többi rokon a távolabbról érkezőket fogadja, a sírásóknak üzennek, halotti bizonyítványért rohannak a néptanácshoz, mindenki tesz valamit,

és közben a szolidaritás vágya belemossa a halottat a névtelen múltba, amelyből kihozni többé már nem lehet. A szolidaritás érzése, a tettekben megnyilvánuló érzelmi híd elviselhetővé teszi a halál különben elviselhetetlen tudatát.

Mítoszaikban a halál után az élet megdicsőülése következik: bennük a lelkek nem emelkednek az égi szférákig, hanem a testek emelkednek a lelki tisztaság birodalmába: végre elérték azt, amit oly hosszan kerestek: a teljes azonosulást önmagukkal és a világgal, amelybe beleolvadni csak a teljes ember tud: a mítoszaiban önmagát teljessé tevő ember. A tételes vallás itt panteizmussá alakul: megszállottnak tűnő tanítók, akik egész életüket itt a természetes emberek és az emberes természet találkozási pontján élik le, a réteken kószálnak, egy-egy virágot órákig néznek, és felfedezik benne a bölcsességet, a növények és élőlények szolidaritását. Nincsenek metafizikai hajlamaik: de az életben elgyötrődött öregek mániákusnak tetsző következetességgel tarisznyáival felszerelve bolyonganak a havasokban, asszonyok kilométereket gyalognak borvízért, mindenütt a természet törvényét keresik önmagukban.

A törvénnyel azonban önmagunkban nem tudunk azonosulni. A törvényt fel kell lelteni a világban: lázadni saját tehetetlenségünk láttán: egyoldalú lázadás, inkább önmegsemmisítés, mint lázadás: a világ ellen kell lázadni, amelyben a tehetetlenség kényszer, a magunk felé fordító indítékok pedig cselekvésünk, szolidáris, kapcsoló, önkereső tevékenységünk díszes kalitkája csupán. Pollock önmaga tehetetlenségét kuszálja csillogó hálóvá képein: a kis népi gótikus templomok a cselekvés lehetőségét, az önbizalmat sugallják. De vajon nem történik-e meg, hogy a székely templomok küszöbét Pollockok lépik át, akik a szolidaritásban nem találják meg az élet koordinátáit, és ezért megfenyegetik a naiv isteneket az őket kárhozatra ítéelő emberi sorsért?

Az életnek nincs igazsága: az élet adottság, úgy tartalmazza önmagát, mint a táj a népi gótikus templomot: és mégis mindig lesznek emberek, akik magát az életet ostromolják, akik racionálissá akarnák tenni, akár a tetteket, akik nem hiszik, hogy rációjukat egy puszta adottság hordozza, az élet, amely nem fejez ki önmagában semmit, még csak az igazság határait sem. Az igazságot az emberek hoz-

zák létre, ha tetteik rációját a világra vetítik, ha megvilágítják a törvényt és alkalmazzák tetteikben meg rációjuk alakításában; és hányszor tesznek erőszakot magán az életen, amikor az adottság habzsolása helyett az igazságot keresik. Pedig tudják, hogy igazságukat legyőzi az adottság: minden halott egy darabka elpusztult igazság: csak a szolidaritásban, a kapcsolódásban adható tovább a mások racionalitását alátámasztó igazság. Több nem lehetséges: vigasz nincs: ez igazság.

Most már lefoszlottak róla az emberi kicsinyességek, tetteinek másoknak fájó kinövései, sértődései és sértései értelmetlenné váltak, önzése pedig nevetséges ragaszkodásnak ahhoz, amit most váratlanul és tehetetlenül elvesztett. A gyászoló menetben mindenki tudja, hogy sorsa biztos élőképét látja: az emberek görnyedten merednek a sírgödörre. Amikor eljönnek megadni a végtisztességet, akkor meghajolnak a sors előtt: azután az életre oly jellemző mozdulattal kibújnak a végzet szorításából: letagadják a sorsot, tudatuk melyére lökik vissza, és már nem a kiszámíthatatlan előtt tisztelegnek, hanem a halottnak adják meg, ami életéért jár neki, csak a halottnak, ennek az egyedi embernek, aki kiszakadt a szolidaritás láncából, akiben nem szabad jelképet, a sors valamilyen intését látni. Minden általánosítást kerülnek: ebben van erejük: tulajdonképpen nem hisznek a Halálban, csak az egyes emberek halálában látják a végzetet, az Életben sem hisznek, csak az egyes emberek életében. Ezért árad szolidaritásuk minden ismerősre, minden megismert emberre.

A kis népi gótikus templomok láttán gyakran Pollockra gondolok. Tudom, hogy ez a két világ nagyon elüt egymástól, mégsem szabadulok összetartozásuk nyomasztó élményétől. Itt, ahol a táj és az ember oly közel van egymáshoz és a szolidaritás mindig cselekvő segíteni akarás, itt találkoztam magam is az együvé tartozás érzésével, de a rációm itt élte át ennek az együvé tartozásnak a korlátait is. Ott voltam a temetési menetben: lázadozásom a tehetetlenség kiáltása volt. Mellettem mentek akkor azok, akik életté változtatják a szorongást, és én mégis Pollockra gondolok. Talán mert nem hat rám az ottani emberek munkájának szikár céltudata s a közvetlen szolidaritásnak a rációt ellankasztó érzése, vagy ellenkezőleg, talán az utólag viszonzatlannak

tűnő érzelmeket szeretném – ki tudja – talán egy pollocki tetteben bizonyítani. Tudom, most hiába lázadok: hiába akarom önmagam kiöntésével újra létrehozni a megbomlott kapcsolatokat: ismét el kell mennem arra a tájra, magamba szívni az élet érzését, a mítosszá nemesedett azonosulás érzését. Nincs felmentésem: a szolidaritásban élni kell, azt szemlélni nem lehet: tenni kell. Ezt tanultam a népi gótikus templomok világában, az emberektől és a tiszta rétektől meg a fenyvesektől, hegyektől.

1968